

HADIS MATNSHUNOSLIGIDA SINONIMIYA: IMOM BUXORIY KELTIRGAN RIVOYATLARDA MA'NODOSH SO'ZLAR TAHLILI

Ermatova Zulfiya Abdug'aniyevna

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Filologiya va tillarni o'qitish: arab tili

yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada hadis matnshunosligining fundamental muammolaridan biri – matnlardagi sinonimiya va variantlilik hodisasi Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” asari misolida lingvistik tahlil qilinadi. Islom tilshunosligi va xususan, hadis terminologiyasida “الرواية بالمعنى” (hadisni ma’nosi bilan naql qilish) tamoyilining leksik-semantik oqibatlari va matn shakllanishiga ta’siri o’rganiladi. Maqolada turli boblarda kelgan ma’nodosh fe’llar va otlarning kontekstual o’ziga xosliklari, ularning nozik semantik farqlari hamda arab tili lahjalari bilan bog’liqligi ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so’zlar: Matnshunoslik, sinonimiya, Imom Buxoriy, “Al-Jome’ as-sahih”, ar-rivaya bil-ma’na, semantika, leksikologiya, lahjashunoslik.

Badiiy va diniy matnlarning ichki qurilishi hamda lisoniy xususiyatlarini o’rganishda sinonimiya hodisasi so’z boyligining kengligi va fikr ifodalash imkoniyatlarining yuksakligini ko’rsatuvchi eng asosiy ko’rsatkichlardan biri hisoblanadi. Klassik arab tili o’zining boy morfologik strukturasi va cheksiz leksik imkoniyatlari bilan boshqa tillardan ajralib turadi, bu esa o’z navbatida hadis matnshunosligida variantlilik va sinonimik qatlamlarning shakllanishiga zamin yaratgan. Islom olamidagi eng mo’tabar manba hisoblanmish Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” asari nafaqat huquqiy va axloqiy hukmlar to’plami, balki adabiy arab tilining eng oliy lahjaviy va uslubiy ko’rinishlarini o’zida jamlagan fundamental matndir. Hadis matnlarida sinonimlarning paydo bo’lishi va qo’llanilishi bevosita الرواية بالمعنى, ya’ni hadisning lafzini emas, balki uning aniq ma’nosini saqlagan holda ma’nodosh so’zlar bilan yetkazish jarayoni bilan bog’liqdir. Ushbu hodisa Islomning ilk davrida muayyan shartlar asosida joiz sanalgani bois, turli

roviylar zanjiri orqali kelgan bir xil mazmundagi voqealar matnida leksik sinonimlar ko‘zga tashlanadi. Imom Buxoriy matnshunos sifatida ushbu variantlarni juda nozik ilmiy tarozi bilan sarflagan bo‘lib, ularning lingvistik tahlili arab tilshunosligi uchun ulkan qimmatga egadir.

Hadis matnlaridagi sinonimiyaning tabiati va ularning semantik farqlarini anglash uchun “Al-Jome’ as-sahih” dagi fe’llar kesimidagi ma’nodoshlikni tahlil qilish lozim. Masalan, asarning ko‘plab boblarida kishining bir joyga kelishi yoki kirishi ma’nosida أتى va جاء fe’llari sinonim sifatida qo‘llanilganini ko‘rish mumkin. Yuzaki qaraganda, har ikki fe’l ham o‘zbek tiliga “keldi” deb tarjima qilinsa-da, arab tili leksikografiyasi va uslubiyatida ularning o‘rtasida jiddiy farq bor. Arab tili lug‘atshunosi Abu Hilol al-Askariy o‘zining “Lug‘aviy farqlar” asarida ta’kidlashicha, جاء fe’li ko‘proq masofaning uzoqligi, kelish jarayonining qiyinchiligi va buyuk shaxslarning, muhim amrlarning kelishiga nisbatan qo‘llaniladi. أتى fe’li esa osonlik bilan, yaqin masofadan yoki oddiy tartibda kelishni ifodalaydi. Imom Buxoriy rivoyat qilgan “Amallar niyatga bog‘liqdir” degan mashhur fundamental hadisning turli variantlarida “hijrat qildi” ma’nosida هاجر fe’li bilan bir qatorda, uning variantlarida فر fe’lining qo‘llanilishi ham sinonimiyaning konseptual chuqurligini ko‘rsatadi. هاجر tizimli, maqsadli ko‘chishni anglatrsa, فر dushman ta’qibidan va dindan fitnalanishdan qochish degan dinamik ma’noni yuklaydi. Matnshunos olim ushbu so‘zlarni tanlash orqali voqeaning sotsiolingvistik manzarasini aniq tasvirlaydi.

Faqatgina fe’llar emas, balki hadis matnlaridagi ot so‘z turkumiga oid sinonimlar ham o‘ziga xos lingvistik qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Bunga yaqqol misol sifatida insonning qalbi va ichki dunyosini ifodalovchi قلب va فؤاد so‘zlarining “Al-Jome’ as-sahih” matnlarida navbat bilan ishlatilishini keltirish mumkin. Hadis va ilohiy matnlarda قلب so‘zi ko‘proq aqlni yurituvchi, iymon va kufr qaror topadigan umumiy a‘zo va markaz sifatida kelsa, فؤاد so‘zi his-tuyg‘ular alanganadigan, qo‘rquv, hayajon va kuchli ta’sir ostida bo‘lgan hissiy holatni ifodalash uchun ishlatiladi. Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning Yamandan kelgan sahobalar haqida aytgan: أرقّ أفئدة وألين قلوباً (qalblari yumshoqroqdir) degan mashhur so‘zlarida har ikki sinonimning yonma-yon kelishi tasodifiy emas. Bu yerda قلب so‘zi e’tiqodiy qabulga, فؤاد esa insoniy rahm-shafqat va emotsional sezgirlikka yo‘naltirilgan

bo‘lib, arab tilining sintaktik va semantik parallelizm qonuniyatini mukammal tarzda namoyon etadi. Tarjimon va matnshunos ushbu sinonimlarni shunchaki bir xil so‘zlar to‘plami deb hisoblasa, matnning stilistik jozibasi yo‘qoladi.

Matndagi variantlilikning yana bir muhim sababi arab tili lahjalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ma‘lumki, hadislarning aksari va Qur‘oni Karim Quraysh lahjasida bo‘lsa-da, arab qabilalarining vakillari Rasululloh (s.a.v.)ning huzurlariga kelganlarida, ularga tushunarli bo‘lishi uchun o‘sha qabilaning ma‘nodosh so‘zlaridan foydalanilgan yoki roviylar hadisni o‘z ona lahjalaridagi sinonimlar bilan naql qilishgan. Imom Buxoriy o‘zining “Kitob al-Ilm” va “Kitob ta‘bir ar-ru‘ya” boblarida kelgan rivoyatlarda bir xil ma‘nodagi narsaning turli qabila lug‘atidagi nomlarini sinchiklab o‘rganib chiqqan. Masalan, o‘lim to‘shagi yoki krovat ma‘nosida bir joyda سرير so‘zi kelsa, boshqa qabila roviysi matnida أريكة so‘zi keladi. Yoki kiyim, mato ma‘nosidagi ثوب va لباس so‘zlarining almashinib kelishi ham sof semantik ehtiyojdan tashqari, ijtimoiy-hududiy faktorlar ta‘sirida yuzaga kelgan. Buxoriy ushbu variantlarni rad etmay, balki ularni turli boblar ostida tizimlashtirib joylashtirishi, uning nafaqat fiqh olimi, balki yirik leksikograf va dialektolog bo‘lganidan ham dalolat beradi.

Hadis matnshunosligida sinonimlarni qiyosiy-tekstologik tahlil qilish, matnning asl va aniq ko‘rinishini tiklash imkonini beradi. Imom Buxoriy har bir hadis variantini kitobga kiritishda o‘sha sinonimogemaning grammatik jihatdan nahv qoidalariga nechoqli muvofiqligini ham tekshirgan. Ba‘zan matnda bitta sinonimik yuklama almashishi tufayli butun bir huquqiy hukm o‘zgarishi mumkin edi. Shuning uchun ham muhaddislar matndagi har bir ma‘nodosh so‘zning ortida turgan roviyning til bilish darajasini, uning ishonchliligini alohida mezonlar asosida baholashgan.

Xulosa qilib aytganda, “Al-Jome‘ as-sahih” dagi sinonimlar shunchaki shakliy rang-baranglik bo‘lmay, balki hadis matnining ichki ma‘noviy va mantiqiy kengligini ta‘minlovchi, Islom poydevorini tilshunoslik qonunlari bilan mustahkamlovchi quvvatli lisoniy hodisadir. Ularni tizimli o‘rganish arab tilshunosligi, stilistikasi va hadisshunoslik fani uchun yangi ufqlar ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-Jomi' al-musnad as-sahih al-muxtasar min umuri Rosulillahi sollallohu alayhi va sallama va sunanihi va ayyamih (Al-Jome' as-sahih). – Bayrut: Dor Tuq al-Najah, 2001. – 480 b.
2. Abu Hilol al-Askariy. Al-Furuq al-lugaviyya (Lug'aviy farqlar). – Qohira: Dor al-Ilm val-Saqafa, 1998. – 320 b.
3. Ibn Hajar al-Asqaloniyy. Fath al-Bari bi-sharh Sahih al-Buxoriy (Sahihul Buxoriy sharhi bo'lmish Yaratguvchining nusrati). 1-juz. – Bayrut: Dor al-Ma'rifa, 1989. – 512 b.
4. Jaloliddin as-Suyutiy. Al-Mizhir fi ulum al-luga va anvaiha (Til ilmlari va uning turlari haqida porloq yulduz). – Qohira: Dor at-Turas, 2003. – 450 b.
5. Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-Jome' as-sahih. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – 600 b.
6. Ne'matov, H. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – 180 b.